

Крупенко О. В.

Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя

Страшко Є. М.

Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя

ТЕАТРАЛЬНЕ ЖИТТЯ НІЖИНА В РОКИ НІМЕЦЬКОЇ ОКУПАЦІЇ (1941–1943 РР.)

Стаття присвячена дослідженню театрального-мистецького життя Ніжина періоду німецько-фашистської окупації (1941–1943 рр.). У сучасній історичній науці практично немає спеціалізованих досліджень із окресленої проблематики, що й обумовлює актуальність теми та її науково-практичне значення. На основі документів та матеріалів, надрукованих у газеті «Ніжинські Вісті», висвітлено основні форми діяльності драматичного театру, репертуар, творчі пошуки режисерського, акторського складу та політику окупаційної влади щодо культурних установ у місті. З'ясовано, що в період Другої світової війни театр продовжував відігравати важливу роль, підтримуючи патріотичний дух населення, зберігаючи національні культурні традиції. Війна, окупація змушували театри адаптуватися до нових умов, змінюючи свій репертуар. Як і сьогодні, в умовах повномасштабного вторгнення, так і тоді, театри займали важливе місце в житті населення кожного регіону.

Встановлено, що репертуар складався переважно з українських п'єс відомих класиків, а це допомагало психологічному розвантаженню містян. Зокрема, «Наталка-Полтавка», «Запорожець за Дунаєм», «Наймичка», «Майська ніч», «Синочок», «Безталанна». Важливе значення мали й інші заходи, такі як проведення вечорів пам'яті українських письменників, поетів, композиторів, дитячі вистави. У дослідженні залучено до наукового обігу новий фактологічний матеріал, що дозволило з'ясувати матеріальне становище акторів, проблеми, пов'язані з харчуванням, низькою зарплатнею, житловими проблемами.

Зроблено висновок про те, що в роки німецької окупації театри були нерозривно пов'язані в своїй роботі з контролем з боку влади. Це відбувалося на всіх етапах їх творчої діяльності, починаючи з визначення та затвердження репертуарних, фінансових планів, а закінчуючи переглядом вистав перед прем'єрою і під час сезону.

Ключові слова: Ніжин, український драматичний театр, німецька окупація, культура, повсякдення, репертуар, глядачі, акторські колективи.

Постановка проблеми. Тема трансформації театального мистецтва в умовах війни є актуальною для нашого суспільства. Безперечно, театр є художньою інтерпретацією реалій життя і покликаний відображати те, що відбувається з нами сьогодні, акцентуючи увагу на першочерговому. Сучасне театральне мистецтво прагне свідомо впливати на дійсність, гостро реагувати на різні суспільні процеси й виклики.

Актуальність обраної проблематики визначається тим, що як сьогодні, так і в роки Другої світової театр впливав на війну не менш потужно, ніж вона на нього. Важливим був і залишається вплив мистецтва на суспільно-політичне, культурне, психологічне буття людини. Війна змусила театр адаптуватися до нових умов, змінюючи репертуар, творчу діяльність. Сьогодні з'являються

нові театри, народжені під час повномасштабного вторгнення. Незважаючи на війну, пошкодження інфраструктури, матеріальні й людські втрати заклади культури, зокрема театри прагнуть зберігати традиції, цінності, об'єднувати більшість видів мистецтва та формувати світоглядні орієнтири.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання культурного життя українців у період війни тривалий час залишалися поза увагою дослідників. Найбільш ґрунтовною у контексті даної проблеми є праця відомого дослідника історії українського театру Валерія Гайдабури, який розкрив діяльність театру в окупованій Україні та схарактеризував його як соціокультурне явище, проаналізував становлення театру. Значна увага приділена політиці окупаційної

влади та її взаємодію з містянами [1]. Культурні процеси періоду Другої світової війни досліджували у своїх працях Студьонова Л., Полякова Ю., Гінда В., Титаренко Д. [2]. В умовах повномасштабного вторгнення актуалізувалося вивчення діяльності регіональних театральних колективів під час німецької окупації українських міст. У працях О.Салати, Л.Ванюги, О.Демідко визначається місце театру в культурному житті мешканців окремих регіонів, його вплив на поведінку місцевого населення [3].

Постановка завдання. Мета статті – дослідити особливості розвитку театрального мистецтва в Ніжині періоду німецької окупації, визначити роль культурних осередків у соціальному житті містян.

Виклад основного матеріалу. 13 вересня 1941 р. Ніжин було загарбано фашистськими військами. Протягом двох років місто перебувало під німецькою окупацією, що суттєво вплинуло на його культурно-мистецьке життя. На початку війни багато театрів змушені були евакуюватися, а ті, що залишилися, намагалися в умовах жорсткого окупаційного режиму розвиватися, набувати нового досвіду, змінювати свій репертуар.

Характерною була політика нової влади, яка з ідеологічною метою повного контролю і підпорядкування відкрито не перешкоджала роботі театрів, музеїв, концертних колективів. Свідченням цього була діяльність театру, підконтрольна окупаційним підрозділам пропаганди та фельдкомендатурі в Ніжині. Окупаційна влада вимагала абсолютної лояльності та возвеличення «нового порядку». В Ніжині, як і в інших українських містах, було відновлено функціонування основних об'єктів культурної сфери. Окупаційна влада дозволила створити театральну трупу, яка працювала протягом усього періоду німецько-фашистської окупації [4, с. 15–106].

Історія ніжинського драматичного театру цього періоду найбільш повно висвітлена в працях місцевих краєзнавців [5]. Особливо варто зазначити дослідження відомого вченого професора Григорія Самойленка [6]. Автор аналізує діяльність театру на початковому етапі його існування, досліджує історію його появи, репертуар і акторський склад. Джерельною базою для написання даної статті були архівні документи та газета «Ніжинські вісті», яка виходила друком протягом 1941–1943 рр.

Ніжин на початку війни був під управлінням військової адміністрації, де всю владу здійснював вермахт, сьомий відділ при штабі групи

армій «Південь» за посередництвом Головної польової комендатури № 399 у місті Конотопі. Їй безпосередньо підпорядковувалися польові комендатури – фельдкомендатури. Безпосередньо Ніжинська № 197 розташовувалася у студентському гуртожитку [7]. За її наказом почала діяти районна управа, якій територіально підпорядковувалося місто, а діяльність театру теж була підконтрольна підрозділам пропаганди та фельдкомендатурі.

У Ніжині за ініціативою Катерини Безручко була створена пересувна драматична трупа. Разом із Володимиром Олексійовичем Савицьким та його батьком Олексієм Яковичем, які не змогли евакуюватися, вони звертаються до ніжинського коменданта з проханням дозволити відкрити театр. Новий культурницький заклад – Український драматичний театр ім. М. Кропивницького – розташовувався на вул. Гоголя, а директором був призначений Олександр Савицький, режисером – його брат Володимир [8].

Приміщення було електрифіковане, і додамо, це в той час, як електричне освітлення дозволялось використовувати лише в будівлях німецької адміністрації [9]. Взимку окупаційна влада навіть постачала паливо для театру – дрова, що було неабиякою допомогою колективу [10].

Дослідження фінансового становища театального колективу свідчить про те, що грошей не вистачало не тільки на закупівлю декорацій, обладнання, але особливо на зарплатню. Наприклад, директор отримував 500 крб., зарплата деяких його підлеглих становила 900 крб. Такий розмір заробітної плати мали актриса Безручко К. та художній керівник театру Савицький О. Посередню зарплату у 500–700 крб. отримували артистка Ячницька Н., художник-декоратор Огієнко І. та скрипаль Рибак І. [10]. Для порівняння, зазначимо, що зарплата сторожа та прибиральниці становила близько 250 крб. [11]. Для акторів та обслуговуючого персоналу театру ці кошти були неабиякою підтримкою, необхідною, щоб вижити в окупованому місті. Варто зазначити, що практично всі продукти коштували в 10 разів більше за офіційно встановлену окупаційною владою ціну. Наприклад, влітку 1943 р. на базарах Харкова 1 кг хліба продавався за 130 крб. (офіційна ціна – 1,70 крб.), 1 яйце – 8 крб. (офіційно – 0,80 крб.), 1 л. молока – 20 крб. (офіційно – 1,20 крб.) [12]. Кількість штатних працівників театру не була постійною. Так, станом на жовтень 1941 р. у театрі нараховувалося 36 працівників [1, арк. 4]. На початок 1943 р. їх кількість була 55 осіб.

Складнощі в постановці спектаклів часто виникали через відсутність зіграного ансамблю, оскільки до трупи входили переважно молодь і актори-аматори, які здобували навички та досвід вже під час роботи в театрі. Професійними акторами були лише брати Савицькі та Катерина Безручко. Про це свідчать спогади артистки П. Логінової: «Я потрапила в цей театр зовсім випадково. Треба було влаштуватись на яку-небудь роботу. На перших репетиціях я одразу зрозуміла, що професійних акторів немає. Більшість рятувалася тут від мобілізації на роботу в Німеччину» [7]. Звідси й проблеми: недостатній художній рівень, недосконалі декорації, погано вивчені ролі, невідповідність віку акторів до виконуваної ними ролі, тощо. Прагматичним соціальним чинником, що спонукав йти працювати до театру, були можливість отримувати матеріальну вигоду, продовольчий пайок [8, арк. 109] та можливість харчуватися в їдальні [9, арк. 41].

Вистави розпочиналися о 18:30 і закінчувалися близько 21:30, але згодом через комендантську годину перенесли на 17:30 [8, арк. 144]. Всі організаційні питання щодо діяльності колективу вирішувалися лише за погодженням із окупаційною владою. План роботи театру та кадрові зміни повинні були узгоджуватися з відділами освіти та пропаганди [8, арк. 8]. Вистави проходили в театрі кожну середу, суботу та неділю, а подекуди, й по дві вистави на день [9, арк. 49]. Актори організовували також дитячі спектаклі, які показували зранку [9, арк. 5]. Загалом, як свідчать архівні дані, за період окупації відбулося понад 100 вистав [9, арк. 109].

Вартість квитка коливалася від 6 до 12 крб. Бажаючі могли придбати програму, ціна якої складала 1 крб. [9, арк. 212]. Замовлення виконувала Ніжинська друкарня, що знаходилася на вулиці Гоголя 10 [9, арк. 5]. Спочатку квитки друкувалися лише українською мовою, а з квітня 1942 року почали друкувати також німецькою [8, арк. 42]. Це було пов'язано насамперед із тим, що відвідувачами театру були як мешканці міста, так і солдати та офіцери вермахту.

Перші відомості про діяльність Ніжинського українського драматичного театру ім. М. Кропивницького ми знаходимо в газеті «Ніжинські Вісті» за 1 квітня 1942 р. У статті «Народження театру» мова йшла про його відкриття 26 жовтня 1941 р., коли відбулася перша прем'єра. За ці два роки окупації ставилися вистави: «Наталка-Полтавка», «Запорожець за Дунаєм», «Наймичка», «Майська ніч», «Синочок», «Безталанна» та інші

твори української класики [10]. 25 березня 1942 р. відбулася прем'єра вистави за п'єсою М. Старицького «Сорочинський ярмарок». Схвальні відгуки рецензента, у ролі якого виступив Степовий Д., отримала майстерна гра артиста Савицького В. у ролі Солопія Черевика. Ним було зазначено, що «артистові вдалося відтворити повноцінний гумористичний образ Солопія з його влучною, дотепною, барвистою українською мовою, пересипаною жартівливими порівняннями та дотепами». Також було дано позитивну оцінку грі молодих артистів Зоценко М. та Ячницької Н., при цьому, зауважуючи, що їх гра містила недостатньо «оптимізму, почуттєвості та лагідності». Натомість роль Безручко К. викликала, за словами Степового Д., «надмірну огиду», що спричинено надмірним шаржуванням свого образу, «що пішло на шкоду художньому реалізму». Загалом, було відмічено, що масові сцени були скомпоновані вдало та разом із тим висловлено побажання, щоб у майбутньому в танцювальних номерах брали більше участі чоловіки. Критика могла бути цілком виправдана, адже на той момент, трупа складалася з вісімнадцяти жінок та лише п'яти чоловіків. Прем'єра пройшла з успіхом, зала була майже вщент заповнена глядачами, за винятком 15 місць [2, арк. 27].

Наприкінці квітня відбулася прем'єра історичної п'єси «Невольник» Тараса Шевченка, яка отримала схвальну рецензію. Ось як прокоментував Степовий свої враження від вистави: «Глядач знаходиться в стані високого психологічного напруження протягом усього спектаклю, але найвищої точки воно досягає при трагічній зустрічі сліпого отамана з батьком. На очах глядачів з'являються сльози співчуття до героя, гніву й ненависті до ворога». Автор припускає, що тут говориться про відверто демонстративно-бунтівний характер, який мала вистава, демонструвала презирство до режиму та насильства в Україні [16]. Степовий називає постановку «Невольника» черговою перемогою молодого театру, підкреслюючи, що він «зумів історичну правду, героїку минулих часів, у всій красі і привабливості відновити перед очима глядачів» [8].

Вже через місяць 30 травня 1942 р. У міському театрі відбулася прем'єра мелодрами М. Старицького «Циганка Аза» режисера Володимира Савицького. З огляду на відгук у пресі, вона мала більший успіх, ніж попередня вистава. Головною роль циганки Ази грала Ячницька, а стару циганку – Безручко. Інші ролі виконували: Галя – Іоанович, Василь, циган – Савицький О., Авраам, старший циган – Баклан П., батько Галі – Кобижча,

Панас – Мартиненко П. У виставі також брали участь балет під керівництвом Харламова М. та український хор Бакланова П. [13].

Новий театральний сезон розпочався з прем'єри вистави «Маруся Богуславка». Газета «Ніжинські вісті» від 14 жовтня 1942 р. містила рецензію, цього разу підписану криптонімом «Глядач», який назвав постановку «маскарадом божевільних». Анонім висловив неприховане розчарування грою акторів. «Як можна так безсоромно псувати класичний твір?», – із докором звертається він до акторів театру [9].

Наприкінці листопада 1942 р. до репертуару театру ввійшла комедія М. Старицького «За двома зайцями», яка мала більший успіх, порівняно з попередньою прем'єрою. Пізніше, «Аматор» (так підписався автор) написав рецензію, в якій схвально відгукнувся про дану виставу та назвав її однією з кращих постановок театру, відмітивши майстерну гру акторів, що «створили яскраве комедійне явище». Називалися і недоліки, зокрема поганий грим та недостатнє знання своєї ролі. вирізання з тексту окремих реплік, що носить вже систематичний характер [10].

Діапазон театральних можливостей засвідчує широкий репертуар трупи, основу якого складали українські класичні твори: «Мартин Боруля» та «Безталанна» І. Карпенко-Карого, «Дай серцю волю – заведе в неволю» М. Кропивницького, «Невільник» і «Наймичка» Т. Шевченка, «Сватання на Гончарівці» Г. Квітки-Основ'яненка, «Сорочинський ярмарок» та «Майська ніч» М. Гоголя, «Наталка-Полтавка» І. Котляревського, «Запорожець за Дунаєм» С. Гулака-Артемівського та «Ой, не ходи Грицю» драма М. Старицького [12].

Можливо, це пов'язано з тим, що окупаційна влада прагнула не допустити перетворення місць культури в осередки національної ідеї. Маємо лише одне свідчення, що підтверджує бажання німців запровадити на сцені репертуар західних класиків. Про це є дані в газеті «Ніжинські вісті» від 1 квітня 1942 р., де рецензент вистави «Сорочинський ярмарок» Степовий Д. висловив думку про необхідність «включення в репертуар театру п'єси західноєвропейських

драматургів... Нашому театру потрібно вийти з вузьких рамок етнографізму та побутовізму з його ковбасою та чаркою» [13]. Зрештою, ця ідея в подальшій роботі театру не знайшла свого відображення.

Архівні дані засвідчують про облаштування в приміщенні Ніжинського педагогічного інституту шпиталю. Актори театру неодноразово брали участь у проведенні концертів для поранених, які всіляко заохочувала окупаційна влада. Це, насамперед, засвідчує розпорядження польової комендатури, згідно якого директор Савицький був зобов'язаний сплатити акторам, «які брали участь у концертах, організованих для військових частин по 100 крб. кожному, як одноразову компенсацію». Архівні документи свідчать про участь в одному такому концерті 28 акторів театру [8, арк. 144]. Репертуар таких виступів був доволі широкий: народні пісні та танці, виступ української хорової капели ім. Т. Г. Шевченка під керівництвом Івана Денисовича Приходька [8, арк. 31], балету Миколи Харламова, хору Порфирія Бакланова [10, арк. 24–25].

Висновки. Отже, заходи, проведені в галузі культурного життя міста були покликані створити сприятливе психологічне середовище для пересічних ніжинців і заповнити культурну сферу життєвого простору повсякдення. Можемо говорити, що більшість театрів під час окупації не прийняли ідеологію нацизму, не висловлювали зі сцени нацистських політичних чи моральних доктрин. Із одного боку, культурні діячі відкидали радянську ідеологію, з іншого – дистанціювалися від німецької влади [16, с. 16–20]. Цікаво, що прагнення театрів залишатися поза політикою підтримувала й окупаційна влада. Толерантне ставлення німецької окупаційної адміністрації до розвитку українського театру в місті було продиктовано завданням повністю знищити більшовизм у свідомості населення, здобути його прихильність та сформувати позитивний образ нацистської Німеччини. Існуючи між двома тоталітарними системами та позбувшись тотального більшовицького контролю, він зберіг частково свою патріотичну спрямованість.

Список літератури:

1. Гайдабура В. Театр, захований в архівах. Київ, 1998. 207 с.
2. Гінда В. Культура, освіта і спорт під час окупації. Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ століття. Історичні нариси. Кн. 1. Київ, 2010. С. 697–717; Полякова Ю. Музично-театральне життя Харкова під час німецько-фашистської окупації (за матеріалами державного архіву Харківської області). *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*. 2013. № 1088. С. 82–91; Студьонова Л. Театр окупованого Чернігова 1941–1943 рр. Актор В. П. Ігнатенко (1920–2007). *Сіверянський літопис*. 2009. № 2/3. С. 150–162; Титаренко Д. Театральне життя в Донбасі

в період нацистської окупації. *Історичні і політологічні дослідження*: 36. наук. праць. 2005. № 1 (23). С. 100–107.

3. Демідко О. «Театральна культура Маріуполя в період німецької окупації (1941–1943 рр.)». *Східно-європейський історичний вісник*. 2018. Вип. 6. С. 156–162; Ванюга Л. «Діяльність Українського драматичного театру ім. Івана Франка в Тернополі: період німецької окупації». *Вісник Державної академії керівних кадрів культури і мистецтв: науковий журнал*. Київ: Міленіум, 2012, № 4. С. 121–126; Салата О. Український театр в умовах німецької окупації 1941–1942 рр. *Наукові зошити історичного факультету Львівського університету*. 2022. Вип. 23. С. 83–92.

4. Вісник студентського наукового товариства [Електронне видання]: збірник наукових праць студентів, магістрантів і аспірантів / за заг. ред. О. В. Мельничука. Вип. 19. Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя. 2018. С. 105–106.

5. Ємельянов В., Топільський Г. Українська військова історія. Ніжин 1941–1943. Рух Опору. Частина 1. Підпілля 1941–1943 URL: <https://surl.li/qmmiof> (дата звернення: 10.05.2025).

6. Самойленко Г. Ніжинський драматичний театр ім. М.М. Коцюбинського. Ніжин, 1996. С. 11–15; Самойленко Г. Театральне та музичне життя XVII–XX ст. Ч. 2. Ніжин, 1995. С. 59–62; Самойленко Г. В. Навіки з Україною: до 215 річниці Миколи Гоголя. Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя. 2024. 106 с.

7. Ніжинські вісті. 1942 р. № 12. 1 травня.

8. Ніжинські вісті. 1942 р. № 4. 1 квітня.

9. Відділ забезпечення збереженості документів Державного Чернігівського обласного архіву в м. Ніжині (далі ВДАЧОН), Ф. р. 4391. Оп. Арк. 45.

10. ВДАЧОН. Ф. 4391. Оп. 1. Спр. 19. Арк. 238.

11. ВДАЧОН. Ф. 4391. Оп. 1. Спр. Арк. 242.

12. Ніжинські вісті. 1942 р. № 58. 14 жовтня.

13. Ніжинські вісті. 1942. № 69. 21 листопада.

14. Ніжинські вісті. 1942 р. № 7. 15 квітня.

15. Ніжинські вісті. 1942 р. № 49. 13 вересня.

16. Ніжинські вісті. 1942 р. № 19. 30 травня.

17. Шайкан В. Повсякдення українців у роки німецької окупації. 1941–1944. Київ, 2010. С. 16–20.

Krupenko O. V., Strashko Ye. M. THEATRICAL LIFE IN NIZHYN DURING THE GERMAN OCCUPATION (1941–1943)

The article is devoted to the study of the theatrical and artistic life of Nizhyn during the period of Nazi occupation (1941–1943). In modern historical science, there are practically no specialised studies on this issue, which determines the relevance of the topic and its scientific and practical significance. On the basis of documents and materials published in the newspaper “Nizhynski Visti”, the article highlights the main forms of activity of the drama theatre, its repertoire, creative searches of the director and cast, and the policy of the occupation authorities towards cultural institutions in the city. It is found that during the Second World War, the theatre continued to play an important role, supporting the patriotic spirit of the population, preserving national cultural traditions. War and occupation forced theatres to adapt to new conditions, changing their repertoire. Both today, in the face of a full-scale invasion, and then, theatres occupied an important place in the life of the population of each region.

It has been established that the repertoire consisted mainly of Ukrainian plays by famous classics, which helped to relieve the psychological stress of the townspeople. In particular, “Natalka-Poltavka”, “Cossack Beyond the Danube”, “The Hireling”, “May Night”, “Son”, “Talentless”. Other events were also important, such as evenings in memory of Ukrainian writers, poets, composers, and children’s performances. The study brings new factual material into scientific circulation, which made it possible to find out the financial situation of the actors, problems related to food, low wages, and housing problems.

It is concluded that during the years of German occupation, theatres were inextricably linked to the control of the authorities in their work. This occurred at all stages of their creative activity, starting with the definition and approval of repertoire and financial plans, and ending with the review of performances before the premiere and during the season.

Key words: Nizhyn, Ukrainian drama theatre, German occupation, culture, everyday life, repertoire, audience, acting groups.